

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн
№ 40 (16988)
2005 чылдың
АПРЕЛЬ 16,
суббота

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.00
Садар өртээ – 4 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Чазак Даргазының ажил-албаны

Шериг-оол ООРЖАК: «АЖЫЛ-ХЕРЕК БУДУНГҮР БОЛДУ»

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Москвага ажил-албан кылып чорааш, апрель 14-те эеп чанып келген. Кызылдың аэропортунга Шериг-оол Дизижиковичини Тыва Республиканың Чазак кежигүнери, Чазак Аппарадының харысалгалыг ажилдакчылары, журналистер болгаш өскелер-даа уткуп алган.

Москвага кандыг ажил-албан ужурунда чораанын, республика уjur-дузалыг кандыг айтырыгларны шиитпирлээнин Шериг-оол Дизижиковичиден журналистер айтырган. Ооң харыылааны болза:

— Москвага кыска хуусаалыг ажил-албан кылып чордувус. Бир дугаарында Ак бажыңга бистер «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайыңга хамаарышкан айтырыгны шиитпирлээр хемчеглерни алдывыс. Россия Федерациязының Президентизи чурттуң 108 хөмүр-даш бүдүрүлгезиниң ажил-чорудулгазының дугайында чарлыкты үндүрери-биле белеткеп турар. Чарлык үнерге бистиң хөмүр-даш уургайының моон соңгаар ажил-чорудулгазы кандыг болурун эки билип, тодарадып алыры чугула болу

берген. Россия Федерациязының хөмүр-даш үлетпүрүнүң яамызынга баргаш, ооң сайыды-биле ужуражып чугаалаштывыс. Аңаа РФ-тиң Чазак Аппарадының начальниги, бистиң сайыттарывыс, сенатор Л.Б. Нарусова олурушкан. Сайгарылга соонда ниити дылды тып алган бис. Рынокка бистиң эки шынарлыг хөмүр-дажывысты садарга өртээ улгадыр, ол чурттакчы чоннуң социал байдалын экижидеринге салдарны чедирер. Бо чугааны ам-даа уламчылап ажилдаар бис.

Эң-не кол ажилды Россия Федерациязының Саң-хөө яамызынга кылдывыс. Яамының удуртулгазы-биле ужурашкаш, саң-хөө талазы-биле, ылаңгыя 2005 чылдың бирги кварталының түңнелинде байдалывысты илеткедивис.

(Уланчызы 2-ги арында).

АЛБАН ЕЗУЗУНУҢ ДЫҢНАДЫ

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак апрель 14-те Россия Федерациязының Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң чаа томуйлаткан начальниги Павел Евгеньевич Солодков-биле ужурашкан.

Шериг-оол Дизижикович Тываның төөгүлүг хөгжүлдезиниң кол үе-чадаларын кысказы-биле

чугаалааш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң бөгүнгү байдалын таныштыргаш, чаа начальникке Тыва дугайында фотоальбомну белекке берген.

Республика Баштыңы П.Е. Солодковка чаа албан-дужаалга томуйлатканы-биле байыр чедиргеш, ажылыңга чедишкиннерлиг болурун күзээң.

Ю.О. Ооржакты Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Күүсекчи эрге-чагырга органның ачы-хавыязы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчунуң

оралакчызы – күрүне албаны болгаш кадр политиказы эргелелдиң начальниги Юрий Октяевич Ооржакты шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл,
2005 чылдың апрель 12, № 158.

2005 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионунга «Шын» солуннуң шаңналы дээш национал тыва хурештиң чаңчыл болган маргылдаазын бо чылын Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга, «Шын» солуннуң баштайгы номериниң чырыкче үңгениниң 80 чылынга тураскаадып эрттирер.

«ШЫН»-2005

«Шын» солун бо үениң иштинде республиканың күүседикчи эрге-чагырга органнының кол парлалга органы кылдыр ажил-чорудулгазын чорудуп келген болгаш бижик билбес чорукту узуткаарыңга улуг рольду ойнаан база ТАР-ның чурттакчы чонунуң ортузунга тыва национал бижикти нептередиринге кол суртаалчы болуп келген. Тыва национал литератураны, журналистиканы болгаш парлалганың ажил-херээн үндезилеп тургузарыңга болгаш сайзырадырыңга, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң ССРЭ-ге дузаламчызын база совет чоннуң фашизмге удур маадырлыг демиселин чырыда-

рыңга төлептиг үлүүн кириген.

Тываның социал-экономиктиг, культурулуг хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге кол черни ээлеп чоруур парлалганың органы болбушаан, республиканың чурттакчыларының аразында эң-не нептереңгей болгаш хүндүткелдиг ат-алдарны чедип алган.

Бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазының май 9-та 14 шакта «Хүреш» стадионунга эгелээрин дыңнадып тур. Аңаа республиканың болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелери киржир.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга, «Шын» солуннуң үндезилеп тургустунуп, бирги номери чырыкче үңгениниң 80 чылынга тураскаадып эрттирер тыва хүреш маргылдаазыңга баштайгы деткикчилер илереп келген.

1. Күрүнениң механизастаттынган ажылдар чорудар эргелели (Г.А. Смирнов).
2. «Тывамебель» КХЭ (директору С.И.Пешков).
3. «Федералдыг автоорук М-54 «Енисей» эргелели (на-

чальниги С.С. Санаа).

4. ТР-ниң Орук агентилели (Д.Ч. Ондар).
5. Республиканың Хереглөкчилер эвилелиниң бараанны мөөңү-биле садар рынок (директору В.К. Ооржак).
6. «Башкы» сеткүүл (кол редактору Н.С. Конгар).
7. «Тыва Республика» солуну (кол редактору М.К. Калчан).
8. ТР-ниң арга ажил-агый ниитилели (С.В. Сапелкин).
9. «Тывахарылзааинформ» ААН (В.Т. Сандан).
10. Федералдыг почта ха-

рылзаазының Тыва Республикада эргелели (А.С. Оюн).

11. «Чаңгыс демниг Россия» партиязы (М.И. Ондар).
12. Хоочуннар болгаш инвалидтерниң бажың-интернады (К.С. Дилак).
13. Өвүр кожуунуң Саглы ортумак школазы (директору М.В. Дондук).
14. Кызыл кожуунуң Ээрбек сумузуңда арат А.Б. Монгуш,
15. Кызыл кожуунуң Баян-Кол сумузуңда арат А.Б. Содунам.

СРЕДА, АПРЕЛЬ 20

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Гибель империи», т/с.
10.20 «Клон», т/с.
11.30 «Дисней-клуб». «Лило и Стич».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 Военная драма «Взять живым». 1-я серия.
13.20 «Гени и злодеи». «Надежда Крупская».
13.50 «Большой Иван из города Кизляра», д/ф.
14.30 Угадай мелодию.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «На углу у Патриарших...», т/с.
16.30 Пять вечеров.
17.30, 18.10 «Криминальная Россия». «Неуловимый привкус смерти», д/ф. 1-я и 2-я серии.
18.00 НОВОСТИ.
18.40 «Клон», т/с.
19.50 «Охота на асфальте», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Боевик «Работа для крепкого мужика». 1-я серия.
22.40 Премьера. «Первая леди в стране Чингисхана».
23.30 Ночное время.
23.50 «Тайны века». «Приговор для Европы».
00.30 «Сканер». «Приемная президента».
01.00 Фильм ужасов «Джиперс Криперс».
02.40 Трагикомедия «Кружлин».
04.40 - 05.30 «Медицинская академия», т/с.
В перерыве: 05.00 НОВОСТИ.
РОССИЯ
05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»
06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
08.45 «Всегда говори «всегда-2», т/с.
09.45 К 60-летию Победы. «Убить Гитлера». Фильм 2-й.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
11.50 «Спас под березами», т/с.
12.50 «Что хочет женщина», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
14.30 «Частная жизнь», ток-шоу.
15.30 «Покушение», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.
«ТЫВА»
16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.00 ВЕСТИ.
17.10 «Кулагин и партнеры».
17.45 «Кармелита», т/с.
18.45 «Испеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ
20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Всегда говори «всегда-2», т/с.
22.00 «Покушение», т/с.
«ТЫВА»
23.00 ВЕСТИ+
РОССИЯ
23.20 «Исторические хроники» с Н.Сванидзе. «1937. Дети террора».
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30 «Хищники», х/ф.
02.10 - 02.23 Дорожный патруль.
НТВ
ПРОФИЛАКТИКА ДО 14.00
14.00 «Государственная граница», т/с. «Соленый ветер».
15.35 Игры разума.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Принцип «Домино», ток-шоу.
17.30 «Москва. Центральный округ-2», т/с. «Седьмое небо».
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Человек войны», т/с.
20.45 «Косвенные улики», т/с.
21.50 Чрезвычайное происшествие.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 «Таксистка-2», т/с.
23.45 Чрезвычайное происшествие.
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 «Человек войны», т/с.
01.20 «Москва. Центральный округ-2», т/с.
02.20 Бильярд.
03.10 «Филадельфия», т/с.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.15 «Первый понедельник», т/с.
05.05 - 06.00 «Мертвые не лгут», т/с.

Куда платьези
Кудага кедер платье, фата, шляпалар бисте ургулчу турар, доозукчу уругларга платьеелерни чагыг езугаар чагыкчынын пезунден даарап бээр бис.
Келир чери: Кызыл хоорай, Полевая кудумчузу, бажың 6 (Ипподром району, 6 "А", 7 "А" автобустар чоруп турар).
Тел: 3-93-43 (18.00 шакка чедир долгаар).

ТВЦ-Сибирь
06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.45 «Вечный зов-2», т/с.
10.15 «Трагедия века», т/с.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Право на надежду.
12.35 Опасная зона.
12.50 Европейские ворота России.
13.05 «Инспектор Деррик», т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.25 «За кулисами войны».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Телемагазин.
15.30 «Спецрепортаж». «Разбогатеть на старине».
15.45 «Трагедия века», т/с.
16.55 Экспо-новости.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 Телемагазин.
18.30 «Вечный зов-2», т/с.
19.40 Лицом к городу.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.30 Героическая драма «О тех, кого помню и люблю».
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.15 Мода pop-stop.
00.55 Большая музыка.
01.40 Супердиск.
01.50 - 02.25 Синий троллейбус.
ТНТ
ПРОФИЛАКТИКА ДО 16.00
16.00 Дом-2. Первая весна.
17.00 «Окна». Самые лучшие выпуски, ток-шоу.
18.00 «Цена любви», д/д.
19.00 Живой журнал.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 «Окна. Самые лучшие выпуски, ток-шоу.
21.00 Дом-2. Первая весна.
22.00 Премьера. Комедия «Каникулы на Майорке».
00.00 Дом-2. После заката.
00.30 Москва: инструкция по применению.
01.00 Наши песни.
01.15 Живой журнал.
01.45 «Любовь на шестерых», т/с.
02.20 - 04.40 Мелодрама «День отца».

ЧЕТВЕРГ, АПРЕЛЬ 21

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Работа для крепкого мужика», х/ф.
10.20 «Клон», т/с.
11.30 Дисней-клуб. «Утиные истории».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Взять живым», х/ф. 2-я серия.
13.40 «Супервулкан», д/ф. 1-я серия.
14.30 Угадай мелодию.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «На углу у Патриарших...», т/с.
16.30 Пять вечеров.
17.30, 18.10 «Криминальная Россия». «Опасные праздники», д/ф. 1-я и 2-я серии.
18.00 НОВОСТИ.
18.40 «Клон», т/с.
19.50 «Охота на асфальте», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Работа для крепкого мужика», т/с.
22.40 Человек и закон.
23.30 Ночное время.
23.50 «Тайная история искусства». «Как украсть 300 миллионов».
00.30 «Гени и злодеи». «Ольга Берггольд».
01.00 Трагикомедия «Сильная женщина».

03.20, 05.05 Комедийный детектив «Где же Марлоу?».
05.00 НОВОСТИ.
05.15 - 05.40 «Гиблое место», д/ф.
РОССИЯ
05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»
06.15, 07.15, 08.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
06.45, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
08.45 «Всегда говори «всегда-2», т/с.
09.45 К 60-летию Победы. «Пропавший без вести Хрущев».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
11.50 «Спас под березами», т/с.
12.50 «Что хочет женщина», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
14.30 «Частная жизнь», ток-шоу.

15.30 «Покушение», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.
«ТЫВА»
16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.00 ВЕСТИ.
17.10 «Кулагин и партнеры».
17.45 «Кармелита», т/с.
18.45 «Испеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Всегда говори «всегда-2», т/с.
22.00 «Покушение», т/с.
«ТЫВА»
23.00 ВЕСТИ+
РОССИЯ
23.20 Премьера. «Александр Годунов. Побег в никуда».
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30 - 02.59 «Повар, вор, его жена и ее любовник», х/ф.
НТВ
06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Скорая помощь», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Тайны разведки.
10.50 «Косвенные улики», т/с.
11.55 «Человек войны», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 Чистосердечное признание.
14.05 «Государственная граница», т/с. «На дальнем пограничье».
15.35 Игры разума.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Принцип «Домино», ток-шоу.
17.30 «Москва. Центральный округ-2», т/с. «Седьмое небо».
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.

ак-көк экран

19.40 «Человек войны», т/с.
20.45 «Косвенные улики», т/с. Закл.серия.
21.50 Чрезвычайное происшествие.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 «К барьеру!», ток-шоу.
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 «Человек войны», т/с.
01.20 «Москва. Центральный округ-2», т/с.
02.25 Бильярд.
03.10 «Филадельфия», т/с.
04.00 СЕГОДНЯ.
04.15 «Первый понедельник», т/с.
05.05 - 06.00 «Мертвые не лгут», т/с.

ТВЦ-Сибирь
06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.45 «Вечный зов-2», т/с.
10.20 Военно-патриотическая акция «Эшелоны победы. Битва за Москву».
11.15 Доходное место.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Тюрьма и воля.
12.50 Точный расчет.
13.05 «Инспектор Деррик», т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Телемагазин.
15.30 21 кабинет.
16.00 Великая иллюзия.
16.50 Репортер.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 Телемагазин.
18.35 «Вечный зов-2», т/с.
19.50 «Первая Победа». «Круглый стол, посвященный окончанию битвы под Москвой 1941-1942».
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.30 Детектив «Прощальная гастроль «артиста».
23.15 Времечко.

23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.15 Историческая драма «Ленин... Поезд». 1-я серия.
02.15 - 02.25 Супердиск.
ТНТ
05.50 Москва: инструкция по применению.
06.15 «Любовь и тайны Сансет Бич», т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Как говорит Джинджер», м/с.
07.35 «Крутые бобры», м/с.
08.00 «Эй, Арнольд!», м/с.
08.25 «Маззи», м/с.
08.30 Неофициально.
08.45 Наши песни.
09.00 Завтрак с «Дискавери». «Вонючки! Десять самых сильно пахнущих животных на земле».
10.00 «Каникулы на Майорке», х/ф.
12.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
12.40 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.05 «Губка Боб Квадратные Штаны», м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Голод.
15.00 «Толстая девчонка», т/с.
16.00 Дом-2. Первая весна.
17.00 «Окна». Самые лучшие выпуски, ток-шоу.
18.00 «Необъяснимо, но факт». «Люди-маугли».
19.00 Живой журнал.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 «Окна. Самые лучшие выпуски, ток-шоу.
21.00 Дом-2. Первая весна.
22.00 Комедия «Умники».
00.05 Дом-2. После заката.
00.35 Москва: инструкция по применению.
01.05 Наши песни.
01.20 Живой журнал.
01.50 «Любовь на шестерых», т/с.
02.25 - 04.15 Лирическая комедия «Без году неделя».

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

«Кызыл» аалчылар бажыңында № 220 өрээлинде улусчу эмнекчи магистр ижин-баар, гайморит импотенция, арагадан, остеохондрозтук, депрессия нерв аарыын, еске-даа аарыглардан эмнээр.

Адыштан шинчилеп көргөш, амы-тынны, айыыл-халаптан кичээндирип, хай-бачытты, каргыш-чатканы чайладыр. Шо-төлге, хуваанак, кыдат хуваанак, өң-биле хуваанак салыр. Ажыл-агыгга, өөредилгеге берге айтырыглар тургустуна берзе, кыска үе иштинде сеанс эртирип тургаш, дузалаар.

Тел.: 8.905.920.2175.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның, соңгулда каттыжышкындарының, соңгулда блоктарының соңгулда фондуларынче кирген акша-хөреңгиниң база оларның чарыгаттынган сан-түңүнүң дугайында
ДЫҢНАДЫГЛАР

(РФ-тиң Сбербанкызының № 8591 Кызылда салбырының медээлеринге үндөзилээн)
2005 чылдың апрель 13-түң байдалы-биле

Мөңгүн-Тайга чаңгыс мандаттыг № 20 соңгулда округу

№	Бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген акша-хөреңги	Чарыгдан акша-хөреңги	Арткан акша-хөреңги
1	Людмила Чыртаг-ооловна Очур-оол	10000	10000	0
2	Март-оол Салчакович Кунчу	0	0	0
3	Хеймер-оол Кокочиков Куулар	86300	73826,30	12473,70
	Ниитизи-биле:	96300	483826,30	12473,70

Бай-Тайга чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округу

№	Бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген акша-хөреңги	Чарыгдан акша-хөреңги	Арткан акша-хөреңги
1	Валерий Сээ-Сюрюнович Салчак	3000	3000	0
2	Алексей Иванович Очур	25000	24955	45
3	Юрий Шыдыраевич Салчак	7000	7000	0
	Ниитизи-биле:	35100	34955	45

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның, соңгулда каттыжышкындарының, соңгулда блоктарының соңгулда фондуларынче Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссияларындан кирген акша-хөреңгиниң база оларның чарыгаттынган сан-түңүнүң дугайында
ДЫҢНАДЫГЛАР

(РФ-тиң Сбербанкызының № 8591 Кызылда салбырының медээлеринге үндөзилээн)
2005 чылдың апрель 13-түң байдалы-биле

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун №, ады	Бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген акша-хөреңги	Чарыгдан акша-хөреңги	Арткан акша-хөреңги
Ленинградский №2	Виктор Антонович Карлов	27010	27010	0
	Мерген Валерьевич Тока	3010	3000	10
Молодежный №3	Владимир Бариневич Багай-оол	10	0	10
	Шамиль Нуревич Курт-оглы	10000	10000	0
Московский №11	Виктор Васильевич Вусатый	20010	20000	10
	Татьяна Николаевна Коваленко	10000	10000	0
	Ниитизи-биле:	70040	70010	30

САЛЧАК ТОКАНЫҢ ТӨӨГҮЛҮТ НАМДАРЫ

(Уланчызы. Эгези № 9-13 "Шында")

1. Адавыстың партияның Айтышкынын эдерген бис

ССРЭ-ниң Коммунистиг намынга ТАРН-ны кирир дугайында дилегни ТАРН ТК-ның пленуму Биче Хуралды мурнай (1944ч. август 16) кирирген. Ынчангаш ВКП(б)-ниң ТК-зы 1944ч. октябрь 18-те Тываның намын бодунуң хүрээленинче хүлээп алырын шиитпирлээн. ТАРН-ның кежигүн болгаш кандидаттарын Коммунистиг намыңа кежигүнгө хүлээп алып ажал бир чыл хире шөйүлгөн. Маңаа аңгы көрүжү-биле шүүрээштин кол черни ээлээн. Коммунистиг намыңа кежигүнгө киририн күзүн 7518 кижиниң 3914-үн хүлээп алган, 3604 кижини хүлээп алырында ойталаан. Ол дээрже колдуунда ызыгууру байшылдыг кижилер-дир ийин. Бүгү чурттарның ядыларын каттыштыргаш, бүгү делегейге тергиндээрин күзүн намын оларны чоорул. 1945 чылдың ноябрь 27-де болган областың бирги партия конференциязынга ВКП(б)-ниң Тыва область комитетиниң бирги секретарына С.К. Токаны соңгаан.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң президиумунуң 1944ч. октябрь 13-теги чарлыын база ол-ла чылдың ноябрь 1-де ТАР-ның Биче Хуралының сески сессиязының доктаалын езугаар ТАР-ның Биче Хуралын ажалчы чоннар депутаттарының Тыва автономнуң область Совети, а кожуннарның болгаш Кызылдың эрге-чагырга черлерин база-ла ол хевирлиг чаарты адаан. Ажалчы чоннарның Тыва область Советиниң сессиязы областың Күүсекчи комитетин соңгул, ТАР-ның ямыларын болгаш эргелелдерин күүсекчи комитеттин килдистери болгаш эргелелдери кылдыр чаарты тургускан.

ТАР-ның хөй-ниити организацияларын ССРЭ-ниң база-ла ыңдыг черлеринге кирирген. ТРАЭ-ни ВЛКСМ-че, Тываның пионерлери Бүгү-эвилелдин В.И. Ленин аттыг пионер организациязынче кирген. 1945 чылдың июль 19-та ВЦСПС-тиң секретариаты Тываның профэвилелдери Тыва область профэвилелдери кылып каан. Бо бүгүнү партияның Тыва область комитетиниң (С.Тока) дилээн езугаар кылган (очерки истори Тувинской организации КПСС. Кызыл. 1975, стр.159-165.)

Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында-ла Кызылга педагогика училищези (1945),

көдээ ажил-агый техникуму (1946), медицина училищези (1948), башкы институту (1952) ажилдап эгелээн. Дөрт чыл болганда Кызылдың педагогика институту ажитынган. Алдан чылдарда политехниктиг техникум (1964), уран чүүл училищези ажитынган. Бо дээрже чүгле Тываның өөредилге черлери-дир. Оон ыңай тыва аныктарга Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Иркутскиниң, Красноярскиниң, Свердловскиниң болгаш ССРЭ-ниң база эвилелдешкен республикаларның өске-даа дээди, ортумак өөредилге черлеринге халас өөренир арга тывылган.

Улус өөредилгези — намың Тыва обкомунуң ажылының бир кол талазы, школалар тудушкуну, кадрлар белеткели, өөредилге номнарының белеткели партия-жи удуртулганың онзагай кичээ-гейинге турган. 1945-46 өөредилге чылында Тываның 123 санныг биче хемчээлдиг колдуунда эге болгаш сес чылдыг школажыгаштарына беш чүс хире эге биллиг башкылар ажилдап турган болза, 1970-71 өөредилге чылында колдуунда ортумак 184 школага 58 муң ажыг өөреникчи, дөрт муң чыгыс колдуунда дээди эртемниг башкылар ажилдай берген.

Тывалардан Коммунистиг намынга бир дугаар кирген С. Тока (1929) чонунуң хөй кезин бодунуң соо-биле эдертип, Европа, орус культу-ра-биле таныштырып, эртембиллигге чедирип, дошкун-ширин, көшкүн амыдыралдан көктүг-шкытыг дөңгө үндүрүп каан. Амгы үеде үжөндөн өрү назылыг кижилер школага октябряттар, пионерлер, комсомолчулар бооп, оон өскештиң төлептиг болза, коммунистер болуп, башкылар, эмчилер экономиканың база культураның тускай эртемниглери, инженерлер, удуртулганың ажилдакчылары, чогаалчылар, эртемденнер болгулаан. Бо дээрже совет үеде өзүп, доругуп келген муң-муң эр, херээ-жен кижилер-дир. Олар боттарының өскөн үезин, Коммунистиг намының ачызын сеткилинде, чүлдү-чүрээнде кадагаллап чоруур. Дыка көвей удуртукчулар, журналистер, чогаалчылар эртемденнер Коммунистиг намың дээди шко-лаларын, академиязын дооскулаан.

Чаңгыс чижек. Бо одурларның автору кыдыг-кызыгаар Алш хемнин Чолаыгга арат өг-бүлеге төрүттүнгөн, Кызыл-Тайга школазынча өөренип тургаш, 1952 чылдың декабрьның соок хүннеринде кара чааскаан кадыр-берт арты-сыннар ажыр хаак чүктөп алгаш,

ооң-биле чер алып, дүргедеп чорааш, Хөнденең школазынча кээп, комсомол кежигүнгө кирген. 1959 чылда Аксы-Барлык ортумак школазын дооскаш, ол-ла дораан Хөнденеге турган геологтук бүдүрүлгеге барып ажилдап, бир ай ажилдаш, черни магнитин хемчээр приборну өөренип алгаш, ажилдап турда, комсомолдун Барыын-Хемчик райкомунуң секретары ол черге келгеш, идепкейлик комсомолчу дээш хүндүлөл бижик-биле шааннаан чүве.

Ол-ла күзүн Оожум океан шериг-далай флорунга чеде бергеш, шериг албанын эрттирп, комсомолчу адым сыңас дээш бар шаам-биле шырайып, аңгы ротаның ВЛКСМ бюрозун секретарылап, 1961ч. намың кандидат кежигүнгө кирген мен. Шериг хүлээл-гезинге эки бараан болган дээш мээч чурууну "Советский воин" журналдың бирги арнынга парлаан (1962 №5) чүве. Шеригден халашкаш, "Тываның аныктары" солун редакциязынга турумда Совет Тываның 20 чыл оюн "Совет Тыва" стадионунга демдеглеп турда, ВЛКСМ Тыва обкомунун бирги секретары Г.Ч. Ширшин комсомолчу кыс Ондар Бина-биле мени 1964 чылдың июль 25-те өглөп каан. Ол-ла чылын намың Тыва обкомунуң сүмези-биле Хабаровскиниң партияның дээди школазынча өөренип чоруткаш, ону доозуп алгаш, төрзөн редакцияга база катап эглип кээп, харысалгалыг секретарылап, оон редакторлап турдум.

База-ла намың Тыва область комитетиниң сүмези-биле 1973 чылдың май 12-де СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязынча шылгалдалар ду-жаап турумда, профессор Даюк: "Силер Тывадан келдиңер бе?" — деп айтырарга: "Ие" — дээримге: "Тыва улуг качыгдалга таварыш-кан-дыр. Эш Тока чок апарган. Барып ону үдөп каңар" дээш меңээ тергин демдек салып бер-геш, чорудупкан. Оон аңаа өөри-нип турган А.К. Канзай-биле кады СЭКП ТК-зынче долгаарывыска, биске орта харыы бээр кижичок болган... Хүндүлүг даргавыс чок апаргаш безин меңээ шак ыңчаар дузалаанын дириг чорааш кайын уттур мен. Ол бүгү тыва чону дээш ажилдап, шаг-төрениң айы-биле хөдөлип, үстүртен айтышкындар күөсөдип, чонун өөртүп-даа, муңгарадып-даа чораан. Ам дөртөн чылдарже дедирлээлинер.

1945 чылдың апрель 15-те ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтеринге депутаттар

соңгулданы болган. Коммунистиг намың углап-шиглээр демократиязын езугаар чаа чурттуң дээди күрүне чагырганың депутаттарына партия обкомунуң бирги секретары С.К.Тока, областың күүском даргазы А.М. Чымба, чогаалчы Л.Б. Чадамба (Тожунуң Мөөн-Хөл чурттуг) обкомунуң ийги секретары И.Я. Куравин, дайын киржикчизи С.К. Кочетов суглар соңгуткан.

Коммунист С. Тока партияның Тыва область комитетин баштавышаан, ССРЭ-ниң күрүнезиниң дээди хоойлужудулга чагырганын хайырылаан бедик эргедужаалын амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир төлептиг эдилеп чораан. Дөртөн чылдар төңчүзүндө аңаа ССРЭ-ниң дээди шаңналы — Ленин орденин ам үш, дөрт дугаар тывыскаан. "Араттың сөзү" деп долчу намдарлыг тоожузу дээш С.Токага 1951 ч. ССРЭ-ниң Сталин (күрүне) шаңналын берген. Партияның XIX съездинге (1952ч. ноябрь 5-14) ону СЭКП Төл Комитетиниң кежигүнгө кандидат кылдыр соңгаан. Шак мындыг эвилел черлиги эрге-дужалдар — ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты, СЭКП ТК-ның кандидат кежигүнгү — ат-алдар Тываның кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлээринге аңаа аажок дузалыг турган. Совет Эвилелиниң удуртулгазы Салчак Токаны эки билер, харын-даа хүндүлээр, эвилелдин кандыг-даа сайдыды ону долдораан хүлээп алып, дилээн черле хандырат турган. Коммунистиг партия — совет ниитилелдин кара чаңгыс башкарыкчы күжү. Ооң съездилериниң шиитпирлерин, пленумнарының база ТК-ның база Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалдарын партия боду база Совет Чазак, күрүне удуртулга болдуруп келген. Оларга даянган пленумнар, конференциялар болгаш бюрорлар эрттирп күүседир хемчеглерни ажилдап кылып, адаккы партия, Совет база хөй-ниити организацияларындан негээр турган. Салчак Тока Тыва-биле холбашкан кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлээринге дөрт киржи келген. Ам ол айтырыгларның чамдызынга кысказы-биле доктаптаалыңар.

2. Көдээ ажил-агый

Тыва — төөгүден көшкүн мал ажил-агыйлыг чурт. Ынчангаш XX в. эгезинге чедир Манчы хаанның чарлыың езугаар ооң черинге

колдуу дегбейн, чүгле сугаттыг черлеринге боттарына четчир тараа аймаа тарып алып турган. Чээрби чылдарның төңчүзүндө эгелеп хувискаалчы шаг үезинде "колхоз", "совхоз", "план", "трактор", "машина", "комбайн" дээн чергелиг совет чурттан келген сөстөр, оон соонда ажил-агыйлар, техника тывылган. Көшкүн чон ол бүгүге удурланып шаг болган. Хемчикке (1924, 1930), Тере-Хөлге (1932) үймээннер үнүлээн. Ынчалзажок үениң политиктиг агымы Улуг-Хемден шапкын, күштүг болган. Совет үеде удуртулганың кол хевире — дээди чагырганың доктаалдары. Тыва ССРЭ-ге кирген соон дарый ССРЭ-ниң СНК-зы "Тыва автономнуң областың көдээ ажил-агыйына дузалаар хемчеглер (1901. 1944 ч.) дугайында" доктаал хүлээп алган. Ол езугаар область 1945ч. январь-бүрү дериг-херекселдерлиг 72 тракторну, 16 комбайны, 21 молотилканы, 540 сйген кезер херекселдерни, мал-маган эмнээр лабораторияларның январь-бүрү дер-херекселдерин алган. Ол-ла чылдың декабрь 1-де ВКП(б) ТК-ның "Тыва автономнуң областың мал ажил-агыйың хөгжүдөр хемчеглер дугайында" доктаалын езугаар дыка дээштиг дузалачыны алган. Коллективтиг ажил-агыйларга техниктиг дуза чедирер машина-трактор станцияларын тургузуп эгелээн. Шак ол үеде эргелээш Тываның бурунгу мал ажил-агыйының дазылын тура тыртып, ооң одар-белчириин техника-биле узуткап эгелээн.

1948 ч. февраль 17-де ВКП(б)-ниң ТК-зы "ВКП(б) — Тыва обкомунуң ажылының дугайында" доктаал хүлээп алган. Ук доктаалда ВКП(б) Тыва обкому арат ажил-агыйың чүмү-биле колхозташтырар ажилды сула чорудуп турарын шүгүмчүлээн. 1947 ч. коммунистерниң 60 хуузу, комсомолчуларның 72 хуузу хуу ажил-агыйлыг болган. Ол-ла доктаалда байшылдыг кижилерге удур шиитпирлиг демисежирин сүмелээн. 1948 чылдың октябрьда партия обкомунуң пленумунга колхоз тургузушкунун быжыглаар дугайында чугаалашкан. Ам канчаар. Устүртен келген айтышкын езугаар үжөн чылдар эгезиниң частырыгларын С. Тока баштаан Тыва обком база дагын катаптап кирипкен. Салчак Калбак-Хөрекович бүдүү иштинде бо бүгүнүң кеди чонун билип-даа турган чадавас. Ындыг-даа бол, үе коргунчуг, ширин, ооң аайындан чайлаар аргажок.

(Уланчылыг).
Монгуш БАЙЫР-ООЛ.

ӨГ-БҮҮЛӨ

уяввыс, өргээвис

АНЫЯАНДАН-НА...

Ооң-биле чаңгыс хемниң суун ижи, чаңгыс аалдың өдзэнге сайзанақтап ойнап чорбаан мен. Ол Тандының Элегеске төртүнгөш, аңаа өскөн оюн уктуг кыс, а мен Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаактан монгуштар уктуг мен. Ынчалза-даа бо эжимниң амыдырал-чуртталгазын аныяк тургаш, кады чаңгыс коллективке ажылдап чораан болгаш аажок эки билер мен.

Ол 30 хар чаа-ла ажып чорааш, чааскаан б бичии уругларлыг арткаш, шуптузун школа доостуруп, дээди эртемге чедирип, күрүнэзинге ажыктыг тускай эртемниг кадрлар кылдыр азырап, кижизидип алганын ие кижиниң маадырлыг чоруу деп санаар мен. Бо маадырның дугайында сонуургал номчааш, чамдык ийи-чаңгыс аныяк иелер боданыр-даа чадавас. Кончуун көрүнөр даан, төлдү божааш, аксы-думчуун дуй шарааш, бокче-даа октаптар, чаш төлдериң кудумчуга-даа каап-каш баар чоруктары көрүп-даа, дыңнап-даа тур бис.

Кымның дугайында бижиксээнимни номчукчу манай берген боор, ол болза Кызыл хоорайның чурттакчызы Дадар Чаптыжиковна Карашпай (Оюн)-дур.

Эң-не баштай Дадар Оюнну хып дээн аныяк кыс, мурнакчы саанчы турда, 1960 чылда СЭКП-ниң Кызыл хоорай комитетинин хуралдаар залында болган байырылг хуралга Күрүнениң болгаш Чазактын эң дээди шаңналы — Ленин орденин тыпсып турда, студент өөрүм-биле кады аажок сонуургал, магадап көргөнимни утпас мен. Амыдырал-чуртталгага кизи манаваан солун таварылгалар тургулаар, магадап, сонуургал көргөним эжим-биле чаңгыс черге ажылдаар ааскежик меңээ таварышкан.

Ооң ажыл-иши намдары солун кизи, элээди уруг тургашла, ажылга кызымаан чонга кайгатып эгелзэн. Хып дээн аныяк чылдарында Танды кожуунуң “Элегес” совхозунун эң мурнакчы ажылчыны, а ооң соонда алдарлыг саанчызы, Тывазының ажыл-иши мурнакчы кызы болуп, хүлээнин ажылын тергини эки күүседип, шудургу күш-ажылы-биле кезээде онзаланып ылгалып чорааның чижээн, ооң бедик көргүзүглериң сан-түннерин ол үеде комсомол обкомунуң бирги секретары турган Г. Ч. Ширыннин үндүргөн номунда тодаргай айткан.

Дадар Оюн 1956 чылда, 17 харлында, куруккан болгаш курчелерни шингээдип алырынга кириген улуг үлүг-хуузу дээш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлы-биле Күш-

ажылдың Кызыл тук ордени-биле шаңнаткан. Ажылыга харысалгалыг, хөй-ниити ажылыга идепкейлиг чоруун өөренип көргөш, совхоз баштаар чери саанчыла-дып каан, ол ажылга база-ла аныяк кыс холун кошкаш кылбайн, планныг онаалгазын ажыр күүседип, чылдан чылче бедик көргүзүглериңи чедип ап келгениңиң түнелинде, Делегейниң херзэ-женнер хүнү — март 8 байыр-лалының 50 чыл оюнун бүдүүзүндө Совет күрүнениң, Чазактын эң-не бедик шаңналы — Ленин Ордени-биле шаңнаткан дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлы 1960 чылдың март 7-де үнгөн. Бо бедик шаңналга Дадар Оюн 21 харлыг тургаш, төлөптүг болган. Күш-ажылчы чедишкинер, шаңнал-макталдан ангыда, назынның бо үезинде оол-даа, кыс-даа кижиниң амы-хууда амыдыралыга улуг өскерилгелер болу бээрин кым-даа билер. Аныяк кыстың сагыш-сеткилин дүвүрөткөн айтырылгар хүн бүрү көвүдөп-ле турган. Каяа чурттаарыл? Совхозка артып каар бе, хоорайже чоруптар бе?

Дадарның ада-иези уруун Кызыл хоорайже кайын чорудар деп, оларның бажынга ындыг бодал-даа кирбээн боор, өгленишкис дугайында чугаа-даа турбаан.

Амыдыралдың агымы-биле хүннер шуужуп эртип-ле турган. Оюннарның аалыңга эрести кончуг, силиг, чараш арын-шырайлыг, чугаакыр, чазык, аныяк оол удаа-дараа көскүлөңнеп кээп турар апарган. Удаваанда күдээлеп кээп турар оол Кызылда ажылдап, чурттап турарын ада-ие билер алган. Аныяктарның каяа чурттап, ажылдарына ада-ие, төрелдериде киржип, сүме берип болур-ла харын, ынчалза-даа “ийи боду эптиг болза, ...” деп чоннун чечен чугаазы бар. Ша-ла ынчаар “Элегес” совхозтун ат-сурагылыг, ордени-хавыялыгы, сурагылыг саанчызы кыс-биле “Тываның аныяктары” солунунун ажылдакчызы салым-чолун кадып, чаңгыс черге өг-бүлө тудуп чурттаарын ада-ие, төрелдериниң мурнунга илереткенер. “Кыс — берген черинге, даш — кагган черинге” деп тыва чоннун мерген угаадыын Дадарның ада-иези эки билерлер. Аныяктар боттарының шилип алганы-биле Кызыл хоорайга кады чурттап эгелзэнер. Оюн Дадар Чаптыжиковна, ам Карашпай Дадар (Клара) болган.

Удатпаанда Карашпайларның өг-бүлезинге оларның баштайгы улуг аас-кежи, өөрүшкүзү кыс уруг төрүттүнгөн. Байкара Намчылович баштаксымаар чаңы-биле “салым-чолувусту каттыштырган, ынакшылыгы чечээ болган

кызывтыстың адын Любовь деп адап алылы” деп саналдаан. Клара аңаа чөпсүнүп каттышкан.

Аныяк өг-бүлениң баштайгы олчазы кыс боорга, дараазында оол-даа, кыс-даа болза, демей-ле улуг өөрүшкү болур. Ийи дугаары база кыс, ооң ады — Рада. Үшкүзү база-ла кыс болган. “Кыстары-

втыс — чечектеривис саглаңайнып өзүп доруксуннар” дээш, сагын-гыр ада оозун Саглаң кылдыр адаан. Дөрткү уруг төрүттүнгөн, оол болган. Өөрзенинден Байкара Намчылович “салгалым бе” деп мензээн айы-биле олгунуң адын Саглаң деп адап алган. Бешкизи база-ла кыс боорга, угбаларының, акызының соондан “чаштарын саглаңадыр маңап турар Саглай бол” деп эргелеткен дээр чүве. Алды дугаары оол боорга, “адаттыңгыр кылдыр Андрей деп адап аалынар” деп уругларына чугаалаарга, олар чаңгыс үн-биле “чаа-чаа” деп алгырып чөпшээрешкенер.

Байкара Намчылович ажы-төлүнге аажок ынак, оларның аттарын безин боду адаан болгаш кизи бүрүзүн шолалап эргеледир турганын Клара Чаптыжиковна сактып чугаалаар кизи.

Карашпайларның эң-найыралдыг, солун төөгүлүг, аныяк өг-бүлези Кызыл хоорайга эң хөй уругларлыг өг-бүлелерге санадып турган. Олар чаңгыс өрзөл бажыңга он ажыг чыл чурттаанар. Өг-

бүлениң ээлери кайызы-даа чазык-чаагай аажы-чаңгыг, үнгенкирген чонунга эптиг-ээлдек, эш-өөрзүрек. Оларның бажыңы кезээде аштыг-чемниг, чоннуг турар. Бир өрзөл бичии бажыңына олар кажан-даа сезелээ турбас улус. Умба-дунмалары азы оларның уруглары дээш, бир-ийи кизи албан турар.

Байкара Намчылович — уругларының ынак адазы, Тываның шыырак журналистериниң бирээзи, билдигил удуртукчу, “Тываның аныяктары” солунга хөй чылдар иштинде харысалгалыг секретарьлап, хөй-хөй аныяк кадрларга арга-дуржулгазын дамчыдып, оларны өөредип чораан. Аныяктар солунга ажылыга мергезээн, шыырак журналистерни чоорту шилип, ол үеде СЭКП обкомунун органы болуп “Шын” солунче депшидер турган. “Шынга” Байкара Намчылович база-ла харысалгалыг секретарьлап турган.

Кижиниң манавааны айыыл-халап амыдырал-чуртталгага хенертен болгулаар. 1973 чылдың март 5-те бистиң кады ажылдап турган эживис Клара Чаптыжиковнаның өг-бүлези хеп-хенертен кажан-даа эгиттинмес каража-чидиригге таварышкан. Өг-бүлениң баштыгы — уругларының ынак адазы, азыракчызы, быыгыг чөлөңгичи, өөнүн иштиниң деткичизи, даян-гыбыгы, ынак эжи Байкара Намчылович хенертен мөчээ.

Хеп-хенертен болган бо улуг чидириг оларның төрелдеринге, чоок эш-өөрүңге улуг согул болган. Чүңү-даа сөглеп чугаалаарга, каража кажан-даа эгиттинмес. Күжүр аныяк иенин бичии эгиттинеринде, ооң азырал-хайгааралында артан алды чаштарның эң улуг чаа-ла 13 харлыг, а эң бичиизи — 1 хар четкекел.

Чааскаан арткаш, эгезинде Дадар Чаптыжиковна уйгу-дыш чок дүннер-хүннерни бергедеп эртирип турза-даа, ооң бажыннан чаңгыс бодал черле ыраваан: “салдынып болбас, чаштарымың түрөтпес, адазының орнунга ада болуп, ийи кижиниң хүлээлгезин күүседир апаар мен...”

Канчаарыл ам? Чеже-даа ыглап хомудаарга, ынак эжи туруп кээр эвес. Моральдыг-даа, материалдыг-даа дуза оон талазындан чок. Тура-соруу бедик, бүдүштүг, төлөптүг, ажылгыр болгаш Клара Чаптыжиковна бодунга таварышкан берге бай-

далга дүжүп бербейн, дүне-хүндүс кызып ажылдап, ажы-төлүн азырап кирипкен. Ол үеде машинакчының шалыңын чугаалаан-даа ажыгы чок, кончуг эвээш. Хүндүс редакцияга машина хап, а кежээ шала чуп, өске аар-саар ажылдар таваржы бээрге, бо-ла кылыптар, холу черле куруг олурбас кизи: бажың-даа чугайлаптар, ук-даа аргыптар, алгы-кеш-даа эттей шааптар.

Ынчаар-ла хүннер, айлар шуужуп эртип турда, Любазы авазының улуг дузалакчызы кылдыр өзүп келген. Бажың иштиниң ажылына авазын дээспес, дунмаларын алып, идик-хевин чугжур. Ол аразында ийиги кызы Радазы база өскөн. Клара боду ажылгыр, кежээ болгаш кыстарын база ынаачар кижизидип алган. Ооң эш-өөрү-даа, чону-даа үзүлбес кизи. Чааскаан хөй ажы-төл азырап олурарына-даа чалынмас, кандыг-даа үеде кезээде изиг шайлыгы, аш-чемниг, хөглүг-омак, кезээде хүлүмзүрүг арнындан ыравап, кайгамчык ие-ле болгай.

Улуг кызы Любазы ортумак школаны доозуп, аттестатты холга алган соонда, дунмалары удаа-дараа школазын чылдың-на доозуп, дээди өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдаларын чедишкисиниң дужаап, студентилер болуп, хостуг үелеринде ажылдап, ынчаар-ла шууштур удаа-дараа институттар дооскаш, ажылдап эгелзэннер. Клара Чаптыжиковнаның алды уругларының дөртү — дээди эртемниг башкылар, алды дугаары — Андрей Красноярскиниң эмчи академиязын дооскан, республикада база бир шыырак кара эмчизи.

“Хеймеривис эмчи институтунче кирип турда, уругларым шупту ажылдап, бут кырынга туруп келген болгаш меңээ элзэн чийк болган. Ынчалза-даа ынчаар өөренип калганым ол ыйнаан, сагыжымда бир чүве бар боор кизи болдум. Андрейним доозуп алырга, өөрзенимни чүге деңээр! Кызып чорааш өөредип, кижизидип алган ажы-төлүмнүң ажыын көрүп, оларның ажыл-амыдыралына бичии-даа болза, үлүг-хуум кириштирип, ажы-төлдерин даа карап берип, өөрүп орардыр мен” — деп, Клара каттыр-бышаан чугаазын доосту.

Дадар Чаптыжиковна — ам бо хүнде 12 чаштарның сагыш човангыр ынак кырган-авазы, уругларының амыдырал-чуртталгазының сүмелекчизи, энерелдиг эргим иези. Ооң хөрзэн чүгле ийи улуг орденин кезээде чоруп эвес, б уругларны доруктуруп, өстүргөн иенин, күш-ажылдың хоочуну медальдар база Тываның Россияга каттышканы 60 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль каастап чоруур.

Чигир-оол КОНГАР,
күш-ажылдың хоочуну.

Дуржулгавыс солчуулу

Аш-чем, идик-хеп өртээ хүнден хүнче өзүп орап мындыг берге үеде көдээ ажыл-ишчилер база хоорай чурттакчылары, эвээш, биче-даа бол, картофель, ногаа, кат-чимис аймаан боттары өстүрүп алыксаар. Күзүн ол бүгүнү ажаап ап, дузап, болбаазырадып алгаш, шыгамырга тургускаш, келир часка чедир чемге холуп чирге, амыдыралга база дыка дөгүм. Чүгле хлеб, кара шай, чигир-биле чеменириниң орнунга, ол белеткеп алганың ногаа, кат-чимис аймаан чемге ажылаарга, хоолулу болуру чугаажок. Ол чүгле өг-бүлөгө немелде чем болурундан ангыда, кижиниң организмине эң чугула ажыктыг витаминер, минералдыг дустар, углеводтар болгаш белоктарны берип турар. Бо нарын бүдүмелдер организмнің чем солчууш-

кунунга канчаар-даа аажок ажыктыг. Чемге ногаа, кат-чимисти хөйү-биле ажылаан тудум-на, бичии уругларның каң кадык өзүлдөзүңгө улуг дузалыг дээрзи билдингир. Дачага ажылдаарга, кизи арыг агаар тынып, сергеп, турсорук бедип, чыдар безин чай чок болур. Ынчанмай канчаар, ол дээрге күш-ажыл кылганындан бооп турар болгай.

Ногаа өстүрери — нарын болгаш чымыштыг ажыл. Ону хүннүнне ажаап суггар, үнгөн бок-чашпанны аштап-арыглаар, хөрзүннү чымчадып, химишчидер, бо дээр-ге хүн бүрүнүң ажылы-дыр. Бистиң өг-бүлөвис 12 чыл дургузунда огород ажылын кылып келдивис. Эрткен чылын мурнуку чылдарда дег, багай эвес дүжүттү ажаап ал-

дыв. Морковь, свекла, согуна, картофель база кат-чимис аймаа элбек болган. Каян дүжүт ажаал-дазының үезинде ногаа аймаан чыып тургаш көөргө, олар кандыгыр бири-дирги амытаннарга демей, январы агар тынып, сергеп, тургускаш солун чүве. Үш-дөрт ай хире турар чыгы үени хөглүг, солун кылдыр дачага эрттирерде, чечектер тарып албаска, кайын болур. Олар кижиниң сагыш-сеткилин ала-чайгаар өөртүп келир. Күзүн өөреникчилерниң школаже баарда, башкыларына белээ ола болгай. Картофельди чемге хөйү-биле ажылап турар болганы-выста, ону албан тарып ап турар болгай бис.

Дачага тарып өстүргөн кат аймаа тайгага чайгаар үнгөн катка

деңээрге, амданы ажызымаар болур. Чамдык улус каттан варенье кылырда, үр хайындырган боор чорду. Мен ону кылырда, черле хайындырбас мен. Үрелген каттарны болгаш бокту ап каап-каш, эт тыртар машинага тырткаш, чигирни сироп кылдыр хайындырша, баалыңныг тазка кат-биле кады былгаар. Амзап тургаш, хөйү чигирни немеп ап-даа болур. Ынчаар кылырга, каттын даштыкы хевир, өңү безин өскерилбес, амданы-даа, чыды-даа хевээр артар. Базаарда ногаа болгаш чечек үре-зиннери садып олурар кырган-аваларның үрезиннериниң өртээ-даа улуг, хуусаазы-даа эрте берген боор чорду. Ынчангаш огородчу кизи бүгү ногаа аймааның үрезиннерин дараазында чыл-

дарда ажыглаары-биле бодунуң өстүрүп алган ногаазындан ап, ажыглаары чугула деп бодаар мен. Огород тарып, кат-чимис өстүреринге сонуургалдыг чаа эгелеп чоруур аныяк-өскөнгө дуржулгалыг огородчулар боттарының арга-сүмезин берип, дуржулгандан солушса кандыгыл?
Мечин ЧИҢТОЛ.
Кызыл хоорай.

УЛУГ БАШКЫМ УРУ-АЯК

(Очерк)

Эрес-оол Хаянгырбаевич Ооржак хөй чылдарда Тываның күрүнениң күүсекчи органныңга ажилдап келген удуртукчу дээрзин бистиң солунуң номчукчулары эки билир. Чоокта чаа ооң «Даалыктаан чиргилчиннер» деп лириктиг шүлүктөрүнүн баштайгы чыындызы чырыкче үнген. Бөгүңү литературлуг арынга Э.Х. Ооржактың чаа шүлүктөрүн парлаттывыс.

Идегелдин сүүзүннери

Төрзэн черим аржаанынга арыгландым. Төрел чонум аразынга хөөрөп алдым. Ынакшылдың алдын байлаан дозуп алдым, Ырлар кылдыр хуулдургаш, бижип кагдым.

Саглаңайнып үнүш үнөр үе келир. Саян-таңдым кыры база чечектелир. Саарзыкталган уян сеткил чалгынналыр. Часты мактаан ырым-шоорум чаңгыланар.

Сыннарым ам шып-ла шыпшың, манагзынган. Шынааларда кара суглар сымыранган. Челер-Оюм суглуктары шыңгырашкан. Сенче чүрээм тиккиңейнип, далажыксаан.

Эргим ынаам ышкаш сактып, сенээ чассып, Эрткен хүннер чай-даа бербээн, хөөрешпедим. Сеткил өйгөн бодалдарым үлешпедим, Сен-даа мени чиктигинип манаан боор сен.

Каттыраңнаан чаксы хаяа соңгам өттүр Харал кээрге, сээң-биле душканың мен. Каяа-ла-бир көргөним кыс карактары Кара чаңгыс сенче чыгап имнээн ышкаш.

Ол-даа чөп боор,
Поэзия эртен эрте хаяланыр,
Оттуг чүрээм суйбаан кыс дег, эргеленир.
Мени сенээ хүннээн кыска мөгөөзем,
Мээң ыстаан сеткилимниң эми ол-дур.

Ырла, чүрээм! Ынакшылдың октаргайын
Ылап шинчип, сагыш амыр эжиндирээл.

Ынакшылды чүгле сенээ дээр болза,
меге апаар.

Ында улуг чажыт сиңген,
тывар апаар.
Төрзэн черге бир-ле дугаар:
«Авай!» - дээним,
Төрел чонга бир-ле дугаар:
«Чоноум!» - дээним,
Ынакшылдың ырларында база-ла бар,
шыны херек,
Ынчангаштың мени черле кемелеве,
ынак сарыым.

Хары черден эеп келгеш, аалда ор мен.
Хаттар ам-даа күжүн салбаан, хадып-ла тур.
Каш-каш янзы ужураалдар бодалымда,
Хайнып чалгаан хемим ышкаш сеткилимде —
Кара черде дойлушкуннар ужурунда
Хараалымдан үнмес болган сылданым-дыр.
Ыраажының хөңнү ындыг — дүвүрелде,
Ыржым дилеп орбазының уржуу ында.
Ынакшылдың чажыттары билипсинзе,
Ынчан сенээ чассаан сеткил бедик сын-на.

Кадыр орук, арттар ажып чоруурумда,
Кады чоруур эжим сени манал аар мен.
Хөрек, чүрээм бергедээштиң шапкыланза:
«Хөөрөп чор!» — дээш, эжиң менээ хей-аът болам.
Чайгы данның херели бооп хүлүмзүрем,
Чаагында долбаннарың чулуун амзайн.
Сеткил-хөңнүм чечээ болуп каастап чорам,
Четтинип ал, сенээ дөмөк болуп чорууйн.

Хаттар соксааш, ак-көк черим дыштанырга,
Каас-коя бодалдарым чөлээштелир.
Тура-соруум кирижелгеш, күжүн чыга,
Думаалайың салгын уунга бырлаңназа,
Ынакшылдың урезини суксуң алза,
Ынчан бисти байлак сеткил эргеледир.

Чүрээм ыры

Мээң хөглүг, күзөл күзээр омак чүрээм
Меңгилерлиг сыннар кырын эргип чорда,
Ынакшылдың карактары шонуптарга,
Ырлар-биле холбаа тыпкаш, чалгынналган.
Ынакшылдың карактары - изиг оттар,
Ынакшылдың чөлээштели - сеткил чечээ,
Ынакшылдың чажыттары - күзөл-соруум,
Ынакшылдың хуулгаазыны - чүрээм ыры.
Айдың дүңнү бистер ийи ээлеп алган,
Адыштарда сылдыстарны дозуп алган,
Сеткиливи каттышканын ханы билген,
Четтинчикен, алдын даңны уткуп чор бис.
Ынакшылдың карактары - изиг оттар,
Ынакшылдың чөлээштели - сеткил чечээ,
Ынакшылдың чажыттары - күзөл-соруум,
Ынакшылдың хуулгаазыны - чүрээм ыры.
Сорук кирген, күзеливи каттыштырган
Чолдуң оруу мурнувуста шөйлү берген.
Эргеленген чүрөктерниң уран ырын
Эртен эрте талаап ырлар чоруурлар бис.
Ынакшылдың карактары - изиг оттар,
Ынакшылдың чөлээштели - сеткил чечээ,
Ынакшылдың чажыттары - күзөл-соруум,

Кандыг-даа кижиниң угаанынга сактып чорууру, сарылындан салдыкпас, сагъыжындан үнмес чоок улузу чоруур. Олар ол кижиниң ада-иези, ха-дунмазы-даа звес, ынчалза-даа төрел-дөргүлү дег чоок. Мээң база ындыг кижим бар, бүгү назынымда кайын уттур мен, уттур эргем-даа чок. Ол кижин мээң авам-ачам ышкаш менээ эргим, энерелдиг.

Ынчан 1938 чыл турган. Оон бээр чеден шаа чылдар эрткен. Төөгү болган чүве-дир ийин, кижиниң бүгү назыны хире үе болган.

Ол үеде Ийи-Тал сумузунга школа ажыттынар деп чар тарай берген. Бола суму даргалары Кыргыз Хойтпакоол, Ховалыг Дартай-оол, аревэ даргазы Кыргыз Мижит-Доржу, пионер даргазы Монгуш Чамзырын суглар аалдарны кезип, школа назылыг оолдар, уругларны чизелеп ап чоруп турганнар.

Ам мал-маган кадарары болзун, бичии уругларның бижикке, эртем-номга өөренир үези келген. Башкылар, эмчилер болзуннар — өглер кезден даргаларның аастарындан үнер сестери-ле ол.

Ийе харын, эмчилер, башкылар. Ынчанмайн канчаар, даргалар боттары безин инженерлер, техниктер дээн чижектиг сестер билир турганнар звес.

Ийи-Тал школазы улустуң хуралдаар, чыгыр, Кызылдан артистер кээрге, оюн-концерт көөр, ийи өрээл улаан-булун дээр чывыт бажыңына ажыттыңан чүве. Бисти Оюн Сема дээр аныяк эр башкылап турган. Семис, ак шырайлыг, кончук чараш, аныяк эр чүве. Сөөлүндө ылавылап дыңнаарымга, Кызылдың каттышкан школазының өөреникчи оол болган. Ол шагда ындыг турган чүве-дир, кыжын школага өөренир, чайын школага башкылаар. Оларны чайлаг школалары дээр.

Бичии школа аттыг бажыңывыска чүү-даа чок чүве. Бир шаң бар, бир туң бар — ол-ла. Чыгыр дээнисте ол хола шаңны кагар азы туңну этсир. Шаң дээрге ийи калбак хола тавак чүве, туң дээрге далай куртунуң хавы чүве.

Класс аттыг өрээливице база чүү-даа турбаан. Самбыра безин чок. Башкывыс Оюн Сема чугайлаттын-маан ханаларга латин үжүктөрни, саннарны ак чугай-биле бижип көргүзөр. А чугай дээрге Ийи-Талда-ла болгай. Улуг-Хем ол чарыында Бүүрек деп чара кезип каан бүүрекке дөмей дагга экен эндерик. Хемелиг улус оон эндере шоодайлап азы бар-балап алгаш, кежирип кээр. Чапсарларда даңгаар-ла бөмбүктөп, чаржып азы холдарывыстан четтинчип алгаш, ырлажыр турган бис.

Ийи-Талды көргөн звес,
Каңдай берген чыдыр-ла ыйнаан.
Иштин суйбап көргөн звес,
Ийлей берген олу-ла ыйнаан.

Барымайны көргөн звес,
Каңдай берген чыдыр-ла ыйнаан.
Баарын суйбап көргөн звес,
Када берген олу-ла ыйнаан.

Бо ырыда чогуң чүңүң дугайын чугаалап турарын бичилеривис, мен суглар билир звес бис. Анаа-ла кенээттер, күдээлер апарган улуг кыстар, оолдарны өттүнүп бадырып турар бис.

Ынчан бисти дыңнап кааш, Сема башкы сургаар турган:

— Ол силерге таарышпас ырлардыр. Бээр дыңнаңар, бичии улус мынчаар ырлажыр чоор:

Бичии пионер белең тур бис,
Белек туттан хайырлаңар.
Чаш-ла пионер белең тур бис,
Шаңнал туттан хайырлаңар.

Башкывыстың үргүлчү-ле бисти кадарып олурар чайы бар звес, бир-ле черже чоруй бар. Ынчан база катап-ла «Иштин суйбап көргөн звес», «Баарын суйбап көргөн звес» деп улуг оолдар, кыстарны өттүнүп-ле эгелээр турган бис. Башкывыс чоруй баарга,

амдыы күдээ оолдар, кадай-кыстар мал-калчаа-ла баарлар:

Эрте турбас дээр силер,
Дүшпте турар чаңчыл-дыр оң.
Эрзек-курттуг дээр силер,
Хек-чыпшы чаңчыл-дыр оң.

Башкывыс чоокшулап орда, улуг оолдар,кыстарның аастары хак дээр. Ол дораан «бичии пионерни» бадыра-ла бээрлер.

Ол ынчап турувуста алды ай чоокшулап, өл-шыктыг чиктерде тараалар күске-кулактап үнүп, мал-маган боттары-ла чайлагларже чаза базып үнүп эгелээн.

Бистиң школавыс база Сема башкыга баштадып алгаш, аъттыг, шарылыг чайлаглап үнүпкен бис: боттаң аъттыг-даа кижилер бар, ушкаштыг-даа оолдар бар, чүүл бүрү бис.

Ол шагда аалдар даңгаар-ла Чээнекке чайлаар турган. Ында Үстүү-Суг, Алды-Суг деп ийи бичии хем-чигештер бар. Үстүү-Сугнун керзек кырынга шаңдалап каан кажар туткаш, ооң кырын көк бүрүлери хадын сыптары-биле базырып каан. Оң адаанда өл дыттары чара шапкылааш, узун столдар дүрзүлүг калбак ыяштар каккылап каан. Олардан арай чавыс олурар сандайлар аттыг чүвеле база бар. Өл дыттары чугу изигде сыйтып төктүп-ле турар. Кижин олурар-олурар турар дээрге, чолдак ырыктааш чүвүрлер орта чыпшынга, чүгле уштунгулап калбас.

Школа деп чүве көрүп чораан звес, ол хөлегелиг сери биске аажок солун болду. Оон ыңай ында самбыра деп адаар калбак демир база азып каан. Үжүктөрни, саннарны орта бижири бис. Сема башкы дежурныйлар деп адаар даңгаар өл белек чаккы кижилер база томуйлап турар апарган. Кижин болганы аңаа аажок дежурныйлак саар турган. Бо бүгү биске дыка-ла чаа чүүлдер кылдыр көстүп турган.

Кичээлден озалдап болбас, башкының берген онаалгаларын ыяап күүседир — бо чүүлдер база бисти сорук кирип турган. Өглерге биске база эзе-херекчөк чүүлдер кылдырт-пас апарган, чүге дээрге ол онза тускай харысалгалыг ажылдыг, анаа-ла-бир кижин звес, өөреникчи кижидир!

Кичээлдер соонда Сема башкы баштап алгаш,эмдик шарылар өөрө-дир турган бис. Ол шагда Тываның малы хөй болгаш, эмдик шарылар 2-3 харга чедир анаа кылаштажып чоруур турган. Оларның кырынга чүгле ак хар чаар.

Эмдик шарыларны шалбалагы-лааш, боой соп тургаш, чоңактааш, кырынга ыңгыржак салгаш, ыяк быжыглааш, мунар кижин ыңгыржактан тутунгаш, олурарлар. Оон алгыржып-кышкыржып, хозуп шаг болур бис.

Башкывыс Оюн Сема кедергей дидим кижин боор. Шары чеже-даа мөөп турда, аңдарылбас, харын боду деспөңилеп, тас колдуктары буттары-биле кижиргендирип, эки мөгзүн дээш бааңайндыр кускуннап шаг боор. Та каяа ынчаар эмдик шарылар мунуп өөренип алган башкы ийик, кижин кайгаар чүве-ле болгай.

Улуг-хүннерде лагерь деп адап турган школавыска база чыгыр бис. Оон каттаар, тооруктаар, сааттаар, шарылар чарыштырар турган бис. Баштай кат чыып алыр бис, эрткен шарыларның мунукчуларын олар-биле шаңнаар. Чижээ, эрткен шарының ээзинге 5 бөрт ишти чекестек-кат, ийи дугаар черни алган кижиге 3 бөрт ишти дээш, оон-даа ыңай. Оон өске база бир хостуг шаңналывыс — эң сөөлүндө келген шарының ээзинге 1 бөрт ишти шаңналды каткы-итки-биле тыпсыр. Бир дугаар шаңналды Сема башкы доктаамал алыр турган.

Чээнектиң Үстүү-Суг биле Алды-Суг аразы элзэн херин чер. Беш кило-метр хире бар. Школавыска келири-висте, элдеп-ээн хөргөлери келир бис. Ийи-үш тевелиг Кыс-оол ашактың

оглу Бүрүлбаа даңгаар-ла ак аданныг эңгенедип келир. Хөй кезивис аъттарлыг болур. Мен даңгаар чааш казыралыг кээр турган мен. Асак-кадай деп шолалыг Үспе-кадай уруу Кара-кыс даңгаар-ла хайнак кара сарлыын хөлдөп алган келир. Ынчангаш улуг оолдар ону үргүлчү кожамыктаар турганнар:

Алды-Сугну аспас челер
Асак-кадай кара сарлымы.
Алдын-устун көрүп кааптар
Асак-кадай Кара-кызы.

Устү-Сугну цспес челер
Үспе-кадай кара сарлымы.
Устү-алдын көрүп кааптар
Үспе-кадай Кара-кызы.

Ынчаар-ла чайлаг школазынга хөглүг-омак, оюн-баштак өөренип турдуус ийин он. Ам бодап чорур-румга, улуг орус педагог Ушинскийниң чугаазы кончук шын: «Забавляя, учить» (хөглетпишаан, өөредир).

Бир-ле эртен кичээл эгелээр мурнунда Сема башкы биске шокар даштыг бичежек ном көргүскөш, чугаалады:

— Бо болза «Чыынды чогаалдар» деп ном-дур. Ында тыва шүлүкчүлерниң чогаалдарындан аңгыда улуг орус шүлүкчү Александр Сергеевич Пушкинниң шүлүктөрүнүн очулгаларын база парлаан: «Тураскаал», «Чаа-даевке», «Сибирьже», «Хаяалыг хүн делгерезин!» суг-суг дээш чогаалдар бар. Оларны тыва дылче Бүрбү, Тока, Сарыг-оол, Чымба суглар очулдурган — дээш, башкывыс элзэн каш шүлүктөрни номчугулап берди.

Ол шагда чогаал деп чүл, оон херезиниң ужуру чүл деп чүвени билир звес, чаш турган мен. Ынчангаш башкымың чугаазы кулактарымың кыйы-биле сиңгейндир эртип турган. Ынчалза-даа мындыг дөрт өдүрүг сагъжымга артып калган:

Аныяк-чалыы ынак эжим
Айыткан черге манаан ышкаш,
Эрге-шөлээ хосталгаңар
Эжилерге ужуражар.

Бо дээрге Александр Сергеевич Пушкинниң «Сибирьже» деп шүлүү болган. Хаанныг эрге-чагыргага удурланып, тура халышкын үндүргөш, Сибирьже шөлүттүрген декабристерге тураскааткан. Ону С.Сарыг-оол очулдурган. Ону база сөөлүндө эки билген мен.

Александр Сергеевичиниң «Чаа-даевке» деп шүлүүн С.Тока тергийн эки очулдурган деп ам бодап чоруур мен:

Шынчы чүрөк хостал күзеп,
Амдызында дургы турда,
Шылгаараңгай угаанарны
Ада-чуртка өргөң, эжим.

Амдырал чырык даңы
Адып кээрге, Россия
Үйүзүндан оттуп кээр деп
Улуу-биле шынзык, эжим.

Хамык чоннар хайнып цнер,
Хаан чазак буступ дүжер.
Бузуңдуга адывысты
Будуп-силабип бижип каарлар.

Бо дээрге улуг орус шүлүкчү Александр Сергеевич Пушкин-биле мээң эң баштай ужурашканым ол болган. Ол дээш Оюн Сема башкыга мынчага дээр өөрүп четтиргенимни илередип чоруур мен.

Шах ынчаар өөренип тургаш, чайның эрте хона бергенин билбээн бис. Ынчан ам-на база катап ажыл-иш үези келген: сиген кезер, оон соонда дүжүт ажаалдазы келир. Чайлаг школазының тараар үези база келген. Аңаа тураскаадып, Ийи-Тал сумузунуң төөгүзүндө бир-ле дугаар пионер одаа кылган бис.

Одаг ажыдарында белекенир дээш аалдарывыстан куу сырлар чүдүрер ыңгыржак, чоңактыг шарылар эккелгилзэн бис. Аалдар кавызынга белең-селең кургак ыяш турар звес, одаг кыпсыр ындыг ыяштарны херин черлерден барып чүдүрүп алгылаан бис.

(Уланчылыг).

СУРГАКЧЫЛААШКЫНДАН ТҮННЭЛДЕР

2004 чылдың август 22-де РФ-тиң хүлээп алганы № 122 хоойлузунуң күүселдезиниң ыяап-ла медицина камгаладылганының фондузунда канчаар чоруп турарының дугайында таныштырып көрөйн.

Фонд чигелделиг эмнер алыр кижилерниң даңзызын кылгаш, аптекарларже база эмнелге черлеринче берген. Ай санында даңзыны хынап, кандыг-бир чылдагаан-биле даңзыже кирбээн инвалид кижилерни удур кирип турар. Январь 11-ден эгелеп халас эмнерни эмчилер бижип бээрге, аптекалар берип эгелээн. Халас эмнер алыр дээш чон участок эмчизинге баарга, рецептилер долдуруларынга хөй үе негетинип турар. Хоорайда, кожууннарда 34 аптека халас эмнерни берип турза-даа, дугуржулга езугаар керээ чарып алган Красноярск хоорайның «РОСТА» компаниязының адыры республикаже эмнер сөөртүлгезин озалдадып, чагыг езугаар хандырбайн турары-биле аптекарларда эмнер эвээш азы чок бооп турар. Халас эмнер алыр кижилерниң саны көвүдээнинден (26416 киж) эмнер 2-3 катап хөй негетинип турар, ыңчангаш ол талазы-биле хандырылга кошкак чоруп турарын «РОСТА» компаниязының ажилдакчызы тайылбырлап турар. Байдал чоорт чүгээртээр дээрзин ол бүзүрөткен.

Республиканың эмнелге черлериниң, аптекарларның ажилдакчылары күрүнениң социал дузазын чедирер ажилдарны кандыг деңгелемге чорудуп турарын база практиктиг дуза чедирери-биле фондуң медицина камгаладылганына хаара туткан хамаатыларның эргезин камгалаар килдистин ажилдакчылары колдуунда шупту кожууннарга четкен. Ам Тожу, Тер-Хөл, Мөңгүн-

Тайга кожууннарже баарын планнап турар бис. Кожууннар эмнелгелеринде, аптекарларда байдал чүгээр бооп турар. Республиканың чигелделиг эмнер алыр хамаатыларының даңзызы компьютерже кирген, аңаа үндезилеп эмнерни бижип берип турар. Бо ажил шалыпкын уламчылазын дээр болза, кожууннарның социал айтырыглар харыылап турар ажилдакчыларының бир демниг кады ажилдажылгазындан улуг хамааржыр.

№ 122 хоойлунуң күүселдези дээш

Чамдык кожууннарга баарга, чүгелге эмнелге, аптека ажилдакчылары дүврөп турар, а кожуун, суму чагыргаларының ажилдакчылары дузалабайн турар байдал бар бооп турар. Инвалид кижилерниң ырак суурлардан эмнелгеге чедип алыры безин берге. Орук чарыгдалы дээш, өске-даа чүүлдерге дузалажыптар дөргүлтөрөлдери безин чок кижилер таваржыр-дыр. Чижээлээрге, Өвүр кожуунче февраль айда 50 градус соок үеде бар чорувушта, орукка машинавыс үрели берген. Орай кежээ Хандагайтыга чеде бергеш, эмчилерни бажынарлардан чалап, тайылбыр ажилын кылып, хыналданы чоруткан бис. Ындыг-даа болза төп эмнелгениң улуг эмчизи В.Н. Кууларже долгаарывыска, ооң келбэни дыка-ла хомуданчыг болган. Кожуун төвүндөн ыракта Торгалыгың участок эмнелгезиниң улуг эмчизи бистиң доңганывысты эскерип кааш, бисти аш-

карып-чөмгергенинге өөрүп турдувус. Ол боду аажок биче сеткилдиг, аарыг кижилер дээш сагызы аарып чоруур эмчи болду. «Чедер» курортче 2-3 хире аарыг малчыннарны чорудар дээш боду оларның документиленерин холунда чыып, тудуп алган чоруур кижл болду.

Бай-Тайганың төп кожуун эмнелгезиниң (В.Т. Ооржак) эмчилери база инвалид аарыг кижилер дээш сагыш човап, кызып ажилдап турарын демдеглес арга-жок. Кожуунда № 15 күрүне аптеказының ажылы эки деңгелемде тургустунган. Чигелделиг эмнер алыр хамаатыларны эпиг-ээлдек хүлээп ап, бажынарларга безин чедирип берип турар болду. Эмчилерге недела санында чаа келген эмнер дугайында допчу тайылбырны кылып турар. Кызыл кожуунуң Черби суурунда колдуунда пенсия назылыг инвалид кижилер хөй-биле чурттап турар. Эмнелге чанында аптека пунктузунга халас эмнерни бээрин организастаарын олар дилеп турар. Хем кежилдир кожуун төвү-биле аргыжары Кара-Хаак, Черби суурларның чурттакчыларына берге бооп турар. Бо айтырыгны харыылап турар Кызыл хоорайның № 20 аптеказының удуртулганына тайылбырладымыс. Аптека пунктузу компьютер садып алыр болза, айтырыг шийттиретин билур дээрзин олар дамчытты.

Сургакчылаашкындан мындыг түннелди үндүрүп болур: кожууннарда эмчилер, социал ажилдакчылар сумуларже үнүшкүндер кылырда, аптека ажилдакчыларын кириштирип, оларның санал-оналын өөренип көөрү чугула. Ыяап-ла медицина камгаладылга фондузунга социал ачы-дуза дугайында дыка хөй айтырыглар кээп турар. Билдинмес айтырыглар тургустунуп келзе, бисче долганар: тел. 1-15-02.

Нина ОЧУР,
фондуң килдис начальниги.

БӨДҮҮН БОЛГАШ ЭПТИГ

2005 чылдың февраль 22-де «Шын» солунга «Бодум эмнени алдым» деп чүүл бижээш, остеохондрозтан канчаар адырлып алганымны дыңнаткан мен. Материал үнген соонда-ла, чон арга-сүмө айтырып, мээң адресимни «Шын» солунуң редакциязындан айтырып алгаш, кээп турдулар. Ындыг боор деп бодаваан мен. Меңээ бөгүнге чедир кандыг кижилер келбеди дээр: эртем-билигиг, ал-бан ажилдакчылары, башкылар, бөдүүн чон... Ол ышкаш телевидениениң чарлалдарына бир хамааты кижл мээң адресимни айтырып, канчаар эмненип алганымны долзуу-биле бижирин дилээнин дыңнадым. Мен ышкаш аарыг-човулаңга таварышканнар ынча хөй деп бодаваан мен, бо хүннерде чон мээң эжик-дүндүүм амырдаптадым. Колдуунда көдээ черлерде чурттап чоруур бөдүүн кижилер боор чорду.

Ынчангаш чоннуң дилээн езугаар канчаар эмненип алганымны тодаргайы-биле тайылбырлап бижип кагдым, оон билип ап болур силер, хүндүлүг чонум. **Бо дээрге кижл болганы кылып ап болур, бөдүүн арга-дыр:**

1. Чаагайжыды туттунган ба-

жыңнарның ванназы.

2. 20 кг хире Дус-Дагның кызыл дузу херек, порлуг болза улам эки.

Дүрүмнери: ваннага кижиниң мага-боду кире бээр кылдыр арыг суг кудуп алгаш, демги кызыл дүзүвүстү чуура соктааш, аңаа эзилдирип алыр (хөл дузу бичии-даа холуп болбас). Ванна баалыңныг азы чуктан кылган болза улам эки. Демги эзилдиригни ток-биле (тен-

Номчукчуларның дилээ-биле

биле) кежээ удуур бетинде кижл температуразынга өйлөй чылдып алгаш, чанагаш ол эзилдиригге 30 минута хире чиннеттирип чыдар. Ол өйдө кижиниң арны-бажындан хөлчөк хөй дер үнер, аржыыл белеткеп алыр. Чаңгыс-даа хүн үзүп болбас. Кежээниң-не дустуг ол сугга шак ынчаар кирер. Бир эвес тааржыр болунарза, ай хире үе эрткенде азы ооң бетинде-даа байдал билдинип кээр. Бир эвес чоорту билдинер болза, кирер хуусаазын оон-даа узадып болур. Шуут тааржы берзинерзе, улаштыр ийи ай хире уламчылап болур силер.

Ынчалзажок кижл бүрүзүнүң организми аңгы-аңгы болгай.

Бо эмнээшкн чүгелге остеохондрозту эвес, өске-даа чыр-

галарыңарны эмнеп болур. Бодум таламдан: кезээде соок чүве иштейн, эдилеп чораан ангинам бо эмнээшкнни эрткенем соонда, шуут читкен, изиг-соок-даа дивес суксуннарны ижип алыр апардым. Үргүлчү кадагалаар турдум. Ол база читкен, ам чаңгыс-даа кадага үнмейн тур.

Сүмем: бо эмнээшкнни чорудуп тургаш, хан бажышкынында дустуг сугга кирер мурнунда база ооң соонда үргүлчү доктаамал хынап турар. Неделяда баняга бир катап буска кирген соонда, демги эзилдиригге кирип алгаш, дыштанып удуур. Ол эзилдиригнерни солуп турбас, чаңгыс ол-ла эзилдиригни ажылаар силер. Хөл дузун бичии-даа ажыглавазыңарны база катап чагып каайн, ол бичии-даа дуза катпас.

Бир эвес бо эмнээшкн тааржыр болза, човулаң эдилеп чоруурлар мен ышкаш каң кадык, чырык хүн адаанга ам-даа хөй чылдарда чурттарың күзеп, сеткилинмиңи ханызындан буян болзун дээш, арга-сүмем кадып бижидим, эргим чонум.

Адрес херек болза: **Кызыл хоорай, Көк-Тей кудумчузу, №72 бажың.**

Сарыг-оол КУУЛАР.

ТЕАТРНЫҢ ЧЫМЫШТЫГ ХҮННЕРИ

Сөөлгү чылдарда Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшии театры чүгелге россияжи эвес, а делегей чергелиг деңгелемге база билдингир апарган дээрзин театр уран чүүлүнүң мөгейкичлерни эки билдир. Ооң дугайында бистиң театрының чаалап алганы хөй санныг театр фестивалдарының шаңналдары болгаш макталдары херечилеп турар. Ынчалза-даа шаңнал-макталдан аңгыда чугула чүүл – Россияның болгаш даштыкы чурттарның көрүкчүлери-ниң база театр талазы-биле специалисттериниң үнелели.

Тыва театрының дилээшкннеринге болгаш чеддишкннеринге россияжи болгаш делегей чергелиг театр ниитилелиниң сонургалы хөй санныг фестивалдарже болгаш гастрольдарже чалалга бооп илерезн. Бо хүннерде театрда кел чыдар үнүшкүндерже белеткел ажилдары кидин түлүк чоруп турар. Май айда бистиң артистеривис Красноярскиге болуп эртер «Сибирский транзит» деп фестивалга киржир, ооң соонда олар Казаньче «Науруз» фестивалына киржи-биле чоруптарлар. Түр када дыштанылга ышкаш сагындырар, шыны кээрге шиелер белеткээр үе соонда, бистиң артистерни шагдан бээр гастрольдарже чалап келген Стамбул хоорай, а октябрьда – «Лики Чингисхана» деп фестиваль болуп эртер Улан-Удэ манап турар.

Ынчалза-даа эң чугула болгаш солун чүүл – тыва театрының

бодунуң тургустунган үезинден бээр Москва хоорайга бир-ле дугаар бүрүнү-биле гастрольдар аас-кежиктиг болганы. Бо чылдың сентябрьда болур ук гастрольдарга Москваның шыңгы ийнегелделиг көрүкчүзүнге бистиң театрының 10 хире шиизин бараалгадыры планнаттынган. Удавас тыва сценаның байдалын үнелеп, ооң тергин дээн шиелерин шилип алыры-биле ат-сураглыг критиктер – «Театральная жизнь» сеткүүлдүң кол редактору Олег Иванович Пивоваров база Москваның «Театр наций» чогаадыкчы удуртукчузунуң дузалакчызы Марина Львовна Астафьева, Тывага алдап келирлер. Оларны кичээнгейинге бараалгадыр шупту шиелер «Театралдыг час» деп неделяның иштинге болуп эртер.

«Театралдыг час» деп недела апрель 18-те В.Быковтуң «Альпының балладазы» деп тоожузуңга үндезилетинген «Ынакшылдың үш хүнү» деп шииниң премьеразы-биле эгелээр. Ооң сценажыткан автору болгаш тургускан режиссеру – Россияның алдарлыг артизи, Тыва Республиканың Улустун артизи Алексий Ооржак. Бо ажил-биле эгелээр «Театралдыг час» апрель 25-те доостур. Бо неделяның дугузуңда театр көрүкчүлериң кичээнгейинге хүннүң-не 2 шиини бараалгадыр. Шупту көрүкчүлериң бисти деткирин дилеп, шиелеривисче чалап тур бис.

Эдуард МИЖИТ.

Дадар-оол Байырович БААЗАН

2005 чылдың апрель 10-да Дадар-оол Байырович Баазан хенертен мөчээ. Ол Өвүр кожуунуң Чалааты сумузуңга яды араттыг өг-бүлезинге төрүттүнген.

Д.Б.Баазан 1949 чылда Чалааты эге, а 1957 чылда Хандагайты ортумак школазын дооскан. 1966 чылда Кызылдың башкы институтунуң тыва дыл факультетин дооскаш, 1992 чылга чедир Торгалыг ортумак школазынга башкылаан. Ниити башкы стажы 35 чыл.

Д.Б.Баазан — дээди категорияның башкызы, күш-ажылдың хоочуну, шилип алган мергезилинге үлегерлиг, үре-түннелдиг ажылы дээш аңаа «РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини» хүндүлүг атты тывыскан, «В.И. Ленинниң төрүтүнгениниң 100 чылы» медаль-биле шаңнаан. Республиканың партия, комсомол обкомнарының, Көдээ ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак эживис, ачавыс Оюн-оол Шыдыраевич Кочааны сөөлгү орукче үдешкен, ханы кажыыдалывысты үлежип, моральдыг, материалдыг дуза каткан чоок кижилеривиске, Ак-Довуракта, Чадаанада, Сүт-Хөлде, Кызылда төрелдеривиске, Шуй суму чагыргазына, суурнуң ортумак школа, эмнелге, Культура бажыңының коллективтеринге, Бай-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинге, культура болгаш өөредилге килдизинге, чаңгыскалыларывыска, Кемеровога кады өөренип чоран эш-өөрүңге, ырак-узактан келген кудаларывыска, кожоларывыска, бүгү чонувуска четтиргенивисти илередип ор бис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

Хүндүлүг башкының көдээ ажыл-агыйга кириген үлүүн үнелээш, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты тывыскан.

Д.Б.Баазан өг-бүлезиниң төлөптиг чөлөнгижи чораан. Бистиң үлегерлиг өгбевистиң чырык өртемчиден чарлып чорутканынга холбаштыр ооң өг-бүлезинге, эш-өөрүңге, төрелдеринге ханы кажыдалды илереттивис.

Төрелдеринден.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, үүредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9600. Чагыг 40.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмтетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаатынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.